

Teori og metode

TRADITIONSKRITIK

AF

INGA FLOTO

Traditionskritik er en ærværdig tradition i dansk historieforskning. Traditionskritik forstået på flere måder: kritik af overleveringen, altså kildekritik og kritik af fagets tradition, altså fagkritik. Begge disse former for kritik optræder klart i Erslev-generationen, der jo også normalt tegner det kritiske gennembrud i dansk historieskrivning. Ser man på Erslevs eget forfatterskab kan man således dels — f. eks. i opgøret med Paludan-Müllers sagnkritik — udskille et fagkritisk element; dels — f. eks. i Erik Plovpenning artiklen — et kildekritisk element, hvor overleveringen underkastes nye, mere stringente analysemetoder. Man aner i dette dobbelte angreb på traditionen en anfægtelse af både historie- og videnskabssynet hos den foregående generation. Lignende tendenser kan man finde i det sidste ti-års historieteoretiske debat i Danmark. Denne den seneste debat har — som også den lige omtalte — flere aspekter, bl. a. er den udtryk for både et generationsopgør og et politisk opgør, og derfor kan den ofte synes dobbelt vanskelig at føre: Der ligger jo i såvel generationsopgøret som i det politiske opgør et voldsomt følelsesmæssigt engagement, der kan blokere for en fagligt frugtbar dialog, også — og måske ikke mindst — for den angrebne part. Alligevel er denne dialog så vidt jeg kan se en absolut nødvendighed for fagets trivsel, ikke mindst fordi de sidste års debat efter min opfattelse må ses i et større perspektiv end både generationsopgør og politik kan legitimere. Begge er symptomer, eller kan i hvert fald opfattes som symptomer, på mere grundlæggende ændringer i vor kulturs opfattelse af sig selv og sin verden, ændringer der naturligvis også må få konsekvenser for historieforskningen, f. eks. i form af et såkaldt paradigmeskift.

Hvis fagets situation altså er den — og dette er naturligvis *min* fortolkning — at vi befinder os i en overgangssituation, så må det være væsentligt, at vi begynder at tale med hinanden om disse ting, samtalen — dialogen — er altså en nødvendighed. Det er i dette lys de følgende sider skal læses. De var oprindeligt tænkt som en anmeldelse af en artikelsamling som metodelærerne ved Aarhus Universitet for nylig har udsendt, nemlig bogen: Tradition, opbrud og formidling. Diskussion om historisk metode og teori på Historisk Institut 1973–1978. Redigeret af

Niels Christensen, Jens Christian Manniche, Uffe Østergaard. Særtryk 1, Den Jyske Historiker, Aarhus 1978. (344 s., 35 kr.). Det er en bog, der efter min mening rører ved en række centrale problemer i de seneste års debat, men den handler også om mange andre ting. Under arbejdet med anmeldelsen blev det mig derfor klart, at jeg på den ene side ikke ville kunne »nøjes« med at diskutere de i bogen behandlede emner, men også måtte tage stilling til andre bidrag til debatten; samt at jeg på den anden side ikke kunne yde alle bogens artikler retfærdighed, hvis jeg ville holde mig til mit egentlige ærinde: traditionskritik. Derfor valgte jeg i stedet at bringe mine synspunkter i artikel-form, idet jeg samtidig beder læseren undskylde, at anmeldelsesformen stadig skimtes i artiklens komposition.

Bidragene til Aarhus-bogen er som omtalt samlet og mestendels også skrevet af metodelærerne ved Historisk Institut i Aarhus, de er forfattet dels til lejligheden, dels i anden anledning, men her bragt sammen med henblik på anvendelse i metodeundervisningen i historie. Man har valgt at samle artiklerne i tre hovedgrupper: teori- og metodeproblemer, historiografi og didaktik. Et par af indlæggene vil iøvrigt allerede være *Historisk Tidsskrift's* læsere bekendt, nemlig Jens Chr. Manniches interessante artikel om Erik Arup og hans anmeldelse af Birgitta Odéns Weibull-bog.¹ Meget a propos har han til disse artikler nu også føjet en diskussion af den radikale historieskrivning. En væsentlig tradition i dansk historie er således her søgt indkredset. Hovedparten af bogen (til s. 188) optages imidlertid af forskellige forsøg på en teoretisk bestemmelse af fagets tradition og metode, og vel at mærke en meget kritisk bestemmelse. For skal man finde en fællesnævner for de iøvrigt meget forskellige indlæg må det være: *traditionskritik*, uden at det dog er muligt at rubricere denne kritik som ene marxistisk inspireret. Der er iøvrigt tale om en både ansvarsbevidst og nuanceret kritik — for enkelte af forfatternes vedkommende er nuancerne dog først fremkommet ved nærmere eftertanke, men de er der. Man mærker sig bag flere af indlæggene en frygt for amatørisme, en frygt for en forfladigelse af videnskabsbegrebet, en angst for en alt for reduktionistisk holdning til (vel især marxistisk) historieteori, en respekt for, og en erkendelse af fagets komplicerede natur, klarest vel udtrykt af Uffe Østergaard, når han skriver, at historieskrivning »principielt set [er] en umulig kombination af: 1) forskellige videnskabsteorier, en positivistisk funderet analytisk tilgang med en hermeneutisk funderet forståelse, 2) aspekt og detaljebetragtning med en totalitetsbetragtning, 3) en diakron med en synkron betragtning, og 4) en funktionalistisk, strukturalistisk med en dynamisk (genetisk) betragtningsmåde. Men kunstgrebet er nødvendigt at foretage, da virkeligheden, der er vores anliggende, faktisk rummer disse modsigelser. For at få hold på denne virkelighed må man altså alligevel gøre det umulige« (s. 52). Steen Busck siger noget lignende, omend ikke helt det samme — og på en mere bitter måde, når han skriver: »Resultatet har været det mærkelige fænomen, en stort set hermeneutisk

¹ Jens Chr. Manniche, Tysk-kritisk og fransk-kritisk skole. Et bidrag til studiet af historieteoretiske synspunkter i Danmark. HT 75, s. 39–58. Jf. Inga Floto, Erik Arup og hans kritikere. HT 78, s. 474–498. — Jens Chr. Manniche, Anmeldelse af Birgitta Odén, Lauritz Weibull och forskarsamhället. HT 77, s. 185–193.

funderet metodisk tradition med en positivistisk selvforståelse» (s. 101). Det er helt sikkert, at den danske tradition rummer både hermeneutiske og positivistiske elementer, derimod er jeg mindre sikker på, at alle hermeneutikere har/havde en positivistisk selvforståelse, det gælder f. eks. min egen generation. Bitterheden i udsagnet kommer imidlertid ind, fordi Steen Busck og vel iøvrigt hovedparten af de øvrige forfattere forholder sig kritisk til denne tradition uden, at de dog ved, hvad de skal sætte i stedet. Steen Buscks eget forsøg på at proklamere sig ud af dilemma'et ved at anskue historien ud fra et »arbejderstandpunkt« (s. 108) virker i hvert fald ikke overbevisende.

Kort sagt: vi bliver i disse indlæg præsenteret for en både værdifuld og lødig traditionskritik, men vel at mærke en kritik, der ikke er i stand til at præstere et positivt alternativ. For en »borgerlig« anmelder som undertegnede, må det tage sig ud som om den såkaldt marxistiske historieskrivning for øjeblikket befinder sig i dét vadested, hvor de storartede teoretiske proklamationer skal stå deres prøve i konfrontationen med den fortvivlede mangfoldighed af oplysninger, der er tilgængelige om den fortidige virkelighed. Det er næppe sandsynligt, at marxisterne vil have hverken mere eller mindre held end hermeneutikerne og positiverne, men måske har vi så muligheden for at mødes i et fælles skibbrud? Der er imidlertid i denne forbindelse også et andet problem, og det er et pædagogisk, nemlig dette: Lige så positivt og inspirerende det er for den færdiguddannede læser at stifte bekendtskab med disse meninger om fagets mål og vilkår, lige så forvirrende og forstemmende må det være for nybegynderen. Hvad skal man tro og mene i dette virvar af kritik og selvkritik? Men dette er naturligvis forfatterens, ikke anmelderens problem. Jeg kan blot nøjes med at ønske dem held og lykke med et spændende forsøg.

Der er også andre generelle træk ved de forskellige artikler. Der er således — på trods af den kritiske holdning til traditionen — alligevel en fælles erkendelse af kildekritikkens nødvendighed eller som Steen Busck udtrykker det (s. 103): »For det første må en kritisk historievidenskab, lige såvel som en positivistisk eller hermeneutisk, sikre sig, at de fænomener den vil udforske er korrekt observeret. Også en marxistisk historiker må som empiriker undersøge, om det kildemateriale, han har for sig, er autentisk, pålideligt og repræsentativt. For det andet . . .« må der altså mere til, hvad der naturligvis altid har skullet, uenigheden er blot om hvad. Der er endvidere — så vidt jeg har forstået — en almindelig konsensus omkring den opfattelse, at det funktionelle kildebegreb og hermed især levnsslutningen er noget konstituerende for den historiske videnskab. Uffe Østergaard skriver således (s. 61): »Men det fælles udgangspunkt for historikere med fælles teori er udnyttelsen af levningsaspektet; kilden er udtryk for eller nedslag af noget, det kan alle blive enige om men om hvad dette noget er, afgøres ved hjælp af en eller anden historisk teori, og denne bliver hverken rigtigere eller mere legitim ved hverken at blive nævnt, defineret eller gennemarbejdet, som det oftest er tilfældet i øjeblikket«. Og samme forfatter (s. 183): »De væsentligste karakteristika, som jeg trak frem i det foregående afsnit var interessen for ændringen af *kollektive fænomener* (mennesker såvel som strukturer) *over tid*. Generelt formuleret er den centrale *metode* i dette arbejde udnyttelsen af nedslagene af den fortidige

virkelighed ud fra *levningsaspektet*, som resultater af handlinger, tilsigtede som utilsigtede. Dette *funktionelle kildesyn* implicerer en eksplicit anvendelse af *teorier* om den fortidige virkelighed ved formuleringen af de spørgsmål til kildematerialet, som er den eneste måde vi kan skaffe os viden på.

Det fundamentale problem for vor erkendelse af fagets og vor egen nuværende situation er altså dette, at der bag enhver anvendelse af fagets metode ligger en teori, hvadenten den er erkendt eller ej. Og hvilken teori er da den rette? — ja, findes der overhovedet een teori uafhængig af tid, sted, materialekarakter osv.? Skal man tro Uffe Østergaard gør der det ikke (s. 77): »På den anden side vil jeg ikke foregøgle nogen lette løsninger. I den øjeblikkelige krise- og afklarings-situation synes jeg, at man bedst kan anbefale en gennemtænkt teoripluralisme (indenfor bestemte grænser, der stadig overvejes), kombineret med metodisk stringens, sådan at mål og midler til stadighed afpasses efter hinanden«. Efter dette, som alle såkaldt »borgerlige« historikere sikkert kan nikke bifaldende til, kan man nok spørge hvor fagets øjeblikkelige, rent faktisk konstaterbare, uenighed er blevet af?

Kildekritikken, specielt forstået som anvendelsen af det funktionelle kildebegreb, synes således at være en fælles indfaldsvinkel for de forskellige bidragydere. Noget lignende gælder paradigmebegrebet. Det diskuteres enten direkte eller ligger implicit i snart sagt hvert eneste bidrag, selv om de enkelte forfattere så langt fra er enige om relevansen af begrebets anvendelse på den danske historiske tradition. Problemet ved anvendelsen af paradigmebegrebet er jo — som ved så mange andre begreber — at hver forfatter har *sin* definition, og derfor oftest snakker om noget forskelligt, selv om de bruger samme ord.² Måske burde man i højere grad end det hidtil er sket rette opmærksomheden mod det Kuhn kalder »an exemplar«, det vil sige det praktiske eksempel på paradigmets anvendelse, det der bliver skoleeksempel og referenceramme for de unge forskere, der oplæres i faget, og det er bl. a. dette *praksis*-element, jeg gerne vil diskutere, fordi det forekommer mig undervurderet i de foreliggende bidrag. Hvad der vel iøvrigt ikke er så underligt, al den stund diskussionen her drejer sig om fagets *teori*, og derfor ofte bliver en diskussion af historikernes teoretiske værker, dvs. deres *selvforståelse*, hvilket ikke nødvendigvis er identisk med deres *praksis*, og iøvrigt heller ikke — og dette er i denne sammenhæng afgørende — med oplæringen af næste generation. Det var vel netop karakteristisk for den danske historikerruddannelse, i hvert fald til begyndelsen eller midten af 60-erne, da studentertilgangen svulmede op, at det var en *praksis-orienteret* uddannelse. Metode-kurset havde ikke den alt-dominerende stopprøve-funktion, som i den nuværende studieordning, men indgik som en integrerende del af det, der dengang hed forprøven, dvs. ikke blot et metodekursus, men også en periodegennemgang. Hvad man lærte i metoden havde man samtidig lejlighed til at efterprøve i praksis, nemlig i de øvelsesopgaver man afleverede i perioden uden, at der iøvrigt behøvede at være nogen kronologisk sammenhæng mellem de to ting: Min egen forprøve bestod således i et metodekursus, baseret på middelalderkilder og en periode i det 20. årh.s historie.

² Se f. eks. min definition af begrebet i HT 78, s. 483-484.

Ovenstående er ikke — som man godt kunne forledes til at tro — endnu et bidrag til bekendelseslitteraturen, men derimod en replik til Helge Paludan, der med en god portion lokalpatriotisme i baghånden vil tidsfæste kanoniseringen af det »funktionelle kildebegreb« til H. P. Clausens metodeundervisning, subsidiært udgivelsen af hans bog »Hvad er Historie?«. Det er nu nok lidt sent. Ikke alene har (som også Paludan nævner) den sene Erslev anvendt begrebet, men jeg tror heller ikke Paludan har ret, når han hævder, at det var den unge Erslevs »materielle kildebegreb«, der sejrede i metodeundervisningen. I hvert fald gælder dette ikke tiden efter 2. verdenskrig,³ selv om denne holdning aldrig fik et samtidigt skriftligt/teoretisk udtryk. Aksel E. Christensen har i sin publicerede afskedsforelæsning hævdet,⁴ at »mit kursus i metode koncentrerede jeg omkring de grundlæggende dele af funktionel kildeforskning, men med understregning af, at den havde sin plads mellem problemstilling og syntese, og at den kun udgjorde et trin og et middel i en problemrettet forskning«, og jeg mener han har ret. I praksis er det nemlig en holdning til kilderne, der ved Københavns Universitet har været indekseret så længe jeg kan huske, og dvs. slutningen af 1950-erne, hvor jeg nok skarpest formuleret mødte den i Sven Henningsens øvelser i forbindelse med forprøveundervisningen. Den havde i al enkelthed denne form: Man kan ikke på forhånd sige at en kilde er god eller dårlig, det kommer an på, hvad man vil bruge den til. — Samme Henningsen stillede sig iøvrigt også, i parentes bemærket, aldeles uforstående overfor, hvad den nedenfor omtalte Odense-Gruppe har kaldt »fuldstændighedskriteriet«, nemlig den — for en historiker der arbejder med det 20. årh.s problemer — aldeles absurde tanke, at en historiker skulle tilstræbe en fuldstændig udtømmelse af kildematerialet.

Universiteternes eksplosive udvikling i 1960-erne, hvor studentertilvæksten kom i et ganske misforhold til lærerantallet, gjorde imidlertid, at idealet om at lære håndværket i det praktiske øvelsesarbejde under mesterens skarpe overvågning blev en illusion, og nye eksamensfikserede studieordninger gjorde siden ikke forholdene bedre. Metodeundervisningen fik en stadig mere central placering i studiets første del, og det var nok en ulykke, selv om der nu igen udfoldes de hæderligste bestræbelser på en større integration mellem område og metode. På den anden side er det imidlertid også rigtigt, at denne praksisorienterede indføring i faget var teoriløs⁵ forstået på den vis, at det var teknikken, kildekritikken, der problematiseredes, mens fagets mere komplicerede aspekter indgik hen ad vejen i den almindelige undervisning i studiets senere år: altså nok engang praksis, ikke teori. Dette kan man mene er godt eller dårligt, man kan i hvert fald fremhæve to ting: dels at teoriløsheden er et generelt træk i vesterlandsk tænkning i perioden efter

³ Derimod er det sikkert rigtigt, som Hans Kryger-Larsen har påpeget, at Erik Arup praktiserede det materielle/absolutte kildebegreb; jf. Hans Kryger-Larsen: Erik Arup. En historiografisk undersøgelse af Arups videnskabs- og historiesyn 1903–1916. Odense 1976.

⁴ Ret og magt i dansk middelalder (jf. note 19), s. 86.

⁵ Jf. således Aksel E. Christensen, det i note 11 og 19 anf. st., s. 78: »Ved studiet af de to nævnte [Collingwood og Lucien Febvre] og andre historieteoretikere var jeg imidlertid samtidig blevet belært om, at jeg ikke egnede mig til at systematisere mit historiesyn teoretisk, men at jeg burde forblive en historieforskningens praktiker«. — Det var AEC, der varetog hovedparten af metodeundervisningen (hvert fjerde år afløst af Astrid Friis).

2. verdenskrig, man har også kaldt det ideologidøden, »end of ideology«;⁶ dels at denne manglende ideologibevidsthed gjorde 1950-er generationen handlingslammet, da den i 1960-erne blev konfronteret med en til det yderste teoribevidst, men ikke særligt praksisorienteret generation. Nu kan vi sikkert alle blive enige om, at teoretiske diskussioner med henblik på en bedre tematisering af praksis er af det gode. Det, man har savnet i de seneste års ofte temperamentsfulde debat, er analyser af praksis. Det er jo nemlig ikke altid historikere er så dumme som de selv siger — hvis de overhovedet udtaler sig teoretisk. Jeg kan således ikke med min bedste vilje indse, at det »materielle kildebegreb« skulle være det konstituerende i det danske historie-paradigme, således som en gruppe ved Historisk Institut, Odense Universitet,⁷ synes at mene, tværtom kan jeg næsten blive tilbøjelig til at følge Helge Paludan,⁸ når han som her argumenterer for at opgive brugen af paradigmebegrebet i en dansk sammenhæng. Det vil jeg dog ikke ganske, fordi det efter min mening mest overbevisende ved begrebet er, at vi genkender os selv og vor egen situation i det.

Paradigmebegrebets anvendelighed hænger imidlertid — som tidligere omtalt — nøje sammen med hvordan det defineres. Sådan som Odense-Gruppen (og det er deres paradigmebegreb Helge Paludan anvender og forkaster) opfatter begrebet, fokuseres der alene på videnskabssynet, og det vil i deres definition sige kildekritik med materielt kildebegreb og fuldstændighedskrav. Denne opfattelse af videnskabssynet er imidlertid som tidligere omtalt for snæver, men desuden er videnskabssynet i sig selv efter min opfattelse ikke nok til at konstituere et paradigme. Selve begrebet er utænkeligt uden inddragelsen af en række ideologiske elementer, man kan kalde disse elementer for livs- og historiesyn, eller man kan tale om selvforståelse og virkelighedsopfattelse. Dette sidste gjorde jeg selv i en artikel i *Fortid og Nutid* i 1976, hvor jeg med udgangspunkt i den amerikanske historiograf Gene Wise's teorier forsøgte at overføre hans ideologisk funderede og paradigme-inspirerede tredeling af amerikansk historieskrivning i det 20. årh. på danske forhold.⁹ Mangelen ved mit forsøg var imidlertid bl. a. at jeg — som Wise — alene fokuserede på det ideologiske indhold i historieskrivningen, og dermed overså den stærke — ideologifornægtende — tradition i dansk historieskrivning. En tradition, som mine senere kritikere, Jens Rahbek Rasmussen og Kristof K. Kristiansen¹⁰ i tilknytning til Odense-Gruppens resultater i den grad fokuserede på, at de ganske misfortolkede mine intentioner: min hensigt med artiklen var ikke eksistentiel (i hvert fald hverken mere eller mindre end deres egen), men derimod metodisk: Jeg ville påpege, at en historikers ideologi, hans virkelighedsopfattelse

⁶ Se f. eks. Inga Floto, *Problematismen af objektiviteten: Historieskrivningen og den dokumentariske roman*. HT 78, s. 126 og henvisningerne der.

⁷ Hanne Eriksen m. fl., *Dansk historievidenskab i krise. En undersøgelse af dansk historievidenskab tradition*. Historie-Odense Universitet 1977. — Forfatterne er en lærer og en gruppe studerende ved Odense Universitet med Søren Mørch som inspirator.

⁸ De umiddelbart foregående og mange af de følgende betragtninger er udsprunget af min læsning af Paludans bidrag: *Planer og planløshed i kildearbejdet* (s. 132–173).

⁹ Inga Floto, 60-ernes dilemma. Noget om at skrive historie. *Fortid og Nutid* XXVI, s. 379–389.

¹⁰ Brud eller kontinuitet i dansk historievidenskab. *Sst.*, s. 516–533.

har en meget afgørende betydning for den måde han skriver historie på — mindst lige så afgørende som de kildekritiske normer.

Jens Henrik Tiemroth har imidlertid draget den konsekvens,¹¹ som hverken jeg eller mine kritikere drog: at historikeren arbejder under både videnskabelige og ideologiske normer, der kan tematiseres og analyseres; i Tiemroths terminologi bliver det videnskabssyn, historiesyn og virkelighedssyn. Ved at vælge denne indfaldsvinkel kan han argumentere tilstedeværelsen af et dansk historie-paradigme med ingredienserne: atomistisk, »klassisk« kildekritik (med vekslende materiel og funktionel selvforståelse), demokrati og fremskridtstro som de bærende elementer. Et paradigme, som man derfor retteligt i analogi med de ovenomtalte tilsvarende forhold i amerikansk historieskrivning i samme periode kunne kalde *det progressive paradigme i dansk historieskrivning*. Et paradigme, der som Tiemroth ser det, er i sin revolutionære etableringsfase med Erslev-generationen, i sin normalvidenskabelige fase med Arup/Friis-generationen og i en begyndende ny revolutionær opløsnings(?) -fase med A. E. Christensen/Bagge-generationen, hvor fremskridtstroen afløses af et relativistisk livs- og historiesyn, det jeg selv i 1976-artiklen har kaldt den »holdningskomplekse« forklaringsform. Dette er efter min opfattelse en fase, vi stadig befinder os i, idet man dog nok i den standende danske diskussion med lidt god vilje kan genfinde de samme elementer, som i de sidste snart tyve år har indgået i den tilsvarende tyske debat. En debat, hvor den traditionelle historisme i stadig stærkere grad ser sig anfægtet af en overvejende marxistisk inspireret såkaldt struktur-funktionalisme (eller lignende betegnelser), hvor begivenhedshistorien forkastes til fordel for strukturhistorien. Når de ideologiske elementer i paradigmet således inddrages, bliver sammenhængen med ændringerne i det omgivende samfunds politiske og kulturelle miljø samtidig tydelig, hvadenten det drejer sig om 1880-ernes eller 1960-ernes Danmark.

Paradigmebegrebet som det hidtil har været anvendt, er jo imidlertid ikke den eneste frugtbare indfaldsvinkel til historiografiske studier. I det følgende vil jeg derfor angribe problemet fra en anden kant, nemlig den sociologiske, og se lidt nærmere på begrebet »professionalisering«, et begreb som Uffe Østergaard iøvrigt også anvender i et af sine indlæg.¹² Professionalisering er betegnelsen for den proces, de fleste videnskaber i slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede gennemgår i Danmark såvel som i udlandet. Det er den proces, hvor de enkelte videnskaber definerer deres særlige område og fastlægger grænserne til nabovidenskaberne, og det er denne proces, der i dansk historieskrivning gennemføres af den såkaldte gennembrudsgeneration med Kr. Erslev i spidsen. Jeg har da også tidligere argumenteret for, at man bør se Kr. Erslevs *Historisk Teknik* i dette lys: som et instrument for den historiske videnskabs selvlegitimering.¹³ Der er altså ikke tale om et specielt dansk fænomen, men om en proces, der finder sted i

¹¹ Jens Henrik Tiemroth, Erslev – Arup – Christensen. Et forsøg på en strukturering af en tradition i dansk historieskrivning i det 20. årh. Institut for Samtidshistories skriftserie. Kbh. 1978.

¹² Om fagkritik og historisk metode, s. 5–10.

¹³ Inga Floto, Problematismen af objektiviteten: Historieskrivningen og den dokumentariske roman. HT 78, s. 113.

de fleste vesteuropæiske lande incl. USA, selvom det konkrete indhold naturligvis afviger fra land til land, bl. a. afhængigt af personer og inspirationer. Amerikanerne taler meget rammende om gennembruddet for »scientific history«. William R. Keylor har for nylig¹⁴ analyseret den franske udvikling og har påvist en række træk, der minder om danske forhold. Følgende citat fra Keylor's bog (s. 2) udtrykker måske essensen af det hele, blot man erstatter »French« med »Danish«: »A new generation of French historians succeeded in transforming the craft of history, which had formerly been an avocation of journalists, politicians, men of letters, and amateurs from other walks of life, into a scholarly discipline pursued by specialists who had been trained in and were subsequently employed by the state university system. It was this new group of specialists in the study and writing of history that was responsible for severing the umbilical cord that had tied history to its two parent disciplines, literature and philosophy, thereby enabling it to hitch its wagon to the advancing juggernaut of science«. Keylor påpeger imidlertid samtidig, at denne »videnskabeliggørelse« af faget i realiteten ikke medførte en afpolitisering, snarere tværtom. De nye videnskabsmænd følte sig nemlig ikke bare som formidlere og kommentatorer, men også som opdragere og pædagoger, og det betød efter nederlaget i 1870 en patriotisk historieskrivning. De formåede på een gang at hævde muligheden af objektiv, værdifri historieskrivning og samtidig skrive politisk engageret om den franske fortid.

Det væsentlige er derfor, så vidt jeg kan se, etableringen af en ny *teoretisk selvforståelse* med idealer hentet fra naturvidenskaben, en selvforståelse, der i praksis giver sig udslag i en større bevidsthed om kildekritikkens nødvendighed. Men som samtidig i denne praksis på ingen måde udelader et politisk engagement i synthesedannelsen. Sådan var det i Frankrig, sådan er det i Danmark. Arup er et godt eksempel, men ingen historiker undgår nødvendigheden af en overordnet teori om samfundets funktion, selvom han ikke altid er sig sin ideologiske basis bevidst.¹⁵

Jeg har selv tidligere deltaget i det kor af glammende ulve,¹⁶ der harmdirrende har påvist det umulige i at levere en videnskabeligt uangribelig syntese på det fra Erslev overleverede grundlag, men jeg må i samme åndedrag give Paludan ret, når han anfører, at de fleste danske historikere, Erslev inclusive, har skrevet syntheser.¹⁷ Problemet for Erslev var imidlertid, at han ikke var sikker på, at det, han i den forbindelse foretog sig, var videnskab, som han definerede det. Det afficerede imidlertid ikke hans efterkommere, de skrev lystigt videre. Det var vel først 3. eller 4. generation, der fik skrupler, og Povl Bagge har efter min mening meget rigtigt påpeget, at alle generationer til alle tider har skrevet historie ud fra

¹⁴ William R. Keylor, *Academy and Community. The Foundation of the French Historical Profession*. Cambr. (Mass.), 1975. – Se iøvrigt Jens Rahbek Rasmussens anmeldelse nedenfor s. 426–429.

¹⁵ Jf. min i note 1 omtalte artikel, og Carsten Staur i note 17 anførte arbejde.

¹⁶ Det i note 13 anførte sted, s. 113–137.

¹⁷ Se også E. Ladewig Petersens meget indgående diskussion af synthesesystemer hos bl. a. Erslev, Fridericia og Arup: Omkring Erik Arup: Struktur og grænser i moderne dansk historieforskning (ca. 1885–1955). HT 78, s. 138–182. Og nu også Carsten Staur: *Kr. Erslev og Den senere Middelalder* nedenfor s. 373–379.

deres livsanskuelse. Forskellen mellem dem og os er blot, at vi selv er klar over det.¹⁸ Det er vel rimeligt at kæde dette sammen med den værdiskepticisme (som også Paludan nævner), der er så karakteristisk for mellemkrigs-, krigs- og efterkrigstiden, og som vel i den sidste ende er en konsekvens af den 1. verdenskrig.

Det er også muligt, at dette absolut relativistiske standpunkt er begrænset til disse få generationer. Inden denne livsanskuelse uddør, vil jeg imidlertid gerne give den et godt ord med på vejen, bl. a. fordi jeg selv deler den. Aksel E. Christensen har i sine afskedsforelæsninger bekendt sig til relativismen,¹⁹ men det er nok Povl Bagge, der klarest har givet positionen teoretisk udtryk: Bagge har tre gange med ca. 10 års mellemrum diskuteret den relativistiske historikers standpunkt. Det grundlæggende bidrag, som også danner kernen i hele den senere argumentation, er artiklen i *Nordisk Tidskrift* 1942: 'Historie som Videnskab'.²⁰ Artiklen 'Historiesyn og Historieforskning' fra 1952 var en polemik mod Martin A. Hansen, specielt mod digterens forsøg på at komme relativismen til livs ved at bruge historien selv som basis for etableringen af en livsanskuelse,²¹ mens endelig hans anmeldelse af H. P. Clausen's 'Hvad er Historie?' fra 1965–66 må ses som relativisten Bagges svar på den Ottar Dahl/H. P. Clausenske ny-positivisme.²² Den centrale argumentation er imidlertid, som omtalt, over alt den samme.

Det fundamentale problem i historikerens arbejde er ifølge Bagge hans *udvalg*,²³ hans udvalg af det efter hans opfattelse væsentlige i den fortidige virkelighed. Og Bagge ser klart, at netop dette udvalg åbner for relativiteten, og han spørger derfor: »Hvilke konsekvenser har dette historieforskernes udvalg for historien som videnskab, dvs. hvorledes påvirker det den videnskabelige gyldighed af forskningens resultater?» (s. 494). De vigtigste problemer bliver altså *udvalget*, og *dettes gyldighed*. Og han skriver i denne forbindelse: »For at et forskningsresultat skal kunne kaldes videnskabeligt gyldigt, må vi kræve, at ethvert menneske på et vist intellektuelt udviklingstrin kan overbevises om rigtigheden eller gyldigheden heraf» (s. 494) — altså det der nu kaldes »intersubjektiv gyldighed«.

¹⁸ Det i note 20 anførte sted, s. 65.

¹⁹ Aksel E. Christensen, *Ret og magt i dansk middelalder*. Kbh. 1978, s. 77: »Det er mig umuligt at gøre præcist rede for gangen i denne udvikling af et personligt historiesyn; det var en langsom og proces, der bølgede frem og tilbage mellem radikale afvigelser og traditionelle opfattelser. Så meget er dog sikkert, at jeg stadig satte relativisme op imod positivismen. For mig blev det at forske historie ud fra et overordnet helhedssyn eller blot at gennemføre et beskedent program en meget kompliceret proces, hvor jeg i modsætning til positivisterne optimistiske tillid stillede mig ydmyg overfor mulighederne for at nå frem til den absolutte sandhed. Historikeren måtte give sig tilfreds med at indpasse sine resultater i en ramme, der limiterede grænserne for den rigtige løsning, eller at udstikke de sandsynlige sammenhænge som et foreløbigt resultat, der kunne tjene til at forstå og forklare fortidige begivenheder eller strukturer i et kronologisk forløb. For mig var historikerens resultat ikke en endegyldig løsning, men en arbejdshypotese, hvis værdi afhang af, om den viste sig anvendelig, frugtbar for andre, så den kunne føre forskningen videre«.

²⁰ *Nordisk Tidskrift för Vetenskap, Konst och Industri*. Ny Serie. Arg. 18, 1942, s. 489–501.

²¹ *Mennesket i Tiden VIII*, Kbh. 1952, s. 62–85.

²² HT 12. r. II, 1965–66, s. 147–159.

²³ Hvor intet andet bemærkes, henviser de følgende sidereferencer til artiklen i *Nordisk Tidskrift*.

Pointen er imidlertid, at Bagge netop *ikke* mener, at en sådan intersubjektiv konsensus er mulig, i hvert fald når det drejer sig om det, han kalder det kvalitative, interne udvalg, det udvalg der efter hans opfattelse er både det væsentligste og det vanskeligste i historieskrivningen. Det er derfor ganske misvisende, når den tidligere omtalte Odense-Gruppe just skyder ham denne konsensus-opfattelse i skoene, og iøvrigt om Bagges synspunkter konkluderer: »Kildekritikken bliver således fremhævet som det væsentlige i historievidenskaben, og Bagge nærer så meget tiltro til den, at den kan overvinde et splittet historiesyn« (s. 143). Tværtom, splittelsen kan *ikke* overvindes, men det fritager naturligvis ikke forskeren for videnskabelig redelighed.

Bagge har meget indgående beskæftiget sig med dette problem i artiklen fra 1952, hvor han bl. a. skriver, at »også historikernes årsagsforklaringer er da principielt altid fortolkninger og dermed knyttet til et subjektivt farvet historiesyn, hvis betydning for tolkningen vokser med dennes usikkerhed« (s. 72–73). Men dette betyder alligevel ikke efter Bagges mening, »at historieforskningen er prisdrevet den vildeste subjektivitet« (s. 73), idet han nemlig vil fastholde, at »intet historiesyn fritager historikeren for at drive den rationelle forskning, hvor logik og argumenter gælder, så langt det er muligt« (s. 74). Men når disse spilleregler [i praksis altså kidekritikken] er overholdt, er der alligevel svælg, der ikke er til at overstige, selv om de i moderne praktisk historieforskning måske er mindre, end man på forhånd skulle tro (s. 75), mener han.

For at nå til en dybere forståelse af dette udvalgsproblem — der i parentes bemærket jo blot er en anden betegnelse for problemstillingens styrende funktion i forskningsprocessen, en problemstilling som forskeren selv vælger — går Bagge ind i en nærmere analyse af etableringen af årsagssammenhænge i historien. Det afgørende i denne forbindelse er, at det i en række tilfælde ikke vil være muligt for den enkelte forsker at overbevise samtlige sine kolleger om gyldigheden af sine iagttagelser. Og når det hænger sådan sammen, skyldes det ifølge Bagge, at etableringen af historiske sammenhænge, skabelsen af den historiske syntese i den sidste ende hænger sammen med den pågældende forskers *livsanskuelse*,²⁴ »og at opnå enighed om livsanskuelse blot hos den enkelte generations historikere synes at være umuligt« (s. 499). Historieforskningens resultater er altså relative. Dette er imidlertid ikke en relativisme, der lammer Bagge, han tager således klart afstand fra den letteste udvej: »Radikalt at opgive enhver historisk kausalforklaring [altså nøjes med at udgive kilder]. Men det er i virkeligheden det samme som at slå historieforskningen ihjel« (s. 50).

I artiklen i 1952 var Bagge nået til klart at erkende sin egen position som *historisme*, en holdning, som han så som den dominerende også i efterkrigstidens forskning: »Når en række førende historikere indenfor vesterlandsk kulturområde i vore dage opfatter fortiden som en sum af komplicerede tids- og stedsbetingede, indbyrdes forskellige enheder eller helheder, hvorefter hver er forbunden med utallige andre og ændrer sig under stadig vekselvirkning med dem, fortsætter og ud-

²⁴ I 1952-artiklen anvender Bagge i stedet betegnelsen historiesyn om fundamentalt det samme begreb. De to ting er både i teori og praksis vanskelige at adskille.

dyber de nemlig kun en retning inden for historieforskningen, som kan følges tilbage i hvert fald til det 18. årh. Dengang indledtes det afgørende brud med den siden oldtiden herskende naturretlige opfattelse ... En generaliserende betragtningsmåde afløstes nu almindeligt af en individualiserende, og samtidig med at den historiske relativitetssans hos romantikkens historikere trængte igennem, sejrede i det mindste teoretisk den opfattelse, at der er organisk sammenhæng mellem alle sider af samfundets liv« (s. 82). Det er denne holdning, der nu så ofte foragteligt forkastes som demokratisk pluralisme, og det er den holdning, jeg selv i anden forbindelse²⁵ har kaldt »holdningskompleksiteten« — men det er en anden historie.

Den relativistiske opfattelse af historieforskningens karakter betyder således, at den enkelte historiker ikke har noget overindividuel udvælgelsesprincip at støtte sig til. Vi er på egen risiko og ansvar overladt til vor samvittighed, der er ikke noget sikkerhedsnet, og det synes frem for alt at være det, der har generet den omtalte Odense-Gruppe: »Bagge anførte, at dette udvalgsprincip ikke er noget ejendommeligt for historievidenskaben, men at det også gælder indenfor naturvidenskaberne. Om det så er en trøst, må jo forblive en smagssag, men nogen løsning giver det ikke« (s. 141, se også s. 146). Løsning på hvad?, kunne man nok fristes til at spørge. Relativismen behøver jo nødvendigvis ikke at være noget problem, men den kan blive det, når den som i dag konfronteres med en helhedsopfattelse af tilværelsen, der vil tage patent på sandheden, som f. eks. marxismen. På den har relativismen intet svar, men føler sig tværtom afklædt som det den er: en livsanskuelse som alle andre. Det er sådan jeg forstår Odense-Gruppens problem.

For Bagge betød den relativistiske position og selvindsigt ikke nogen lammelse, ja han har faktisk også selv givet sig af med syntheseskrivning. Man kan således f. eks. læse netop den afhandling, som Odense-Gruppen fremhæver, nemlig hans seneste afhandling i *Historisk Tidsskrift* om akademikerne i dansk politik for at få bekræftet dette:²⁶ Her er tale om en syntese over et centralt emne i nyere dansk historie, nemlig folkestyrets grundlæggelse; en syntese, der er fast funderet på en radikal politisk ideologi. Måske kunne det derfor i denne forbindelse være af interesse at stifte bekendtskab med nogle af de resultater, et øvelseshold i dansk historieskrivning nåede frem til efteråret 1978 ved en analyse af artiklen:

Vi blev enige om, at artiklen klart afslører Bagges virkelighedssyn, i hvert fald hans politiske ideologi, han er radikal, og det afspejler sig i hans vurdering af akademikerne (afhandlingens sidste afsnit): de var uden klassehensyn, så ud over egen fordel på alles bedste. Hans syn på de nationalliberale falder altså på den vis sammen med P. Munchs, men Bagge ser kun på deres indenrigspolitik. Havde han taget udenrigspolitikken med, ville han nok have været tvunget til at se også deres nederlag, og dermed analysere deres svagheder. Vi var også enige om, at Bagges syn på de nationalliberale er en nyvurdering, og at denne nyvurdering nok havde

²⁵ 60-ernes dilemma. Noget om at skrive historie. Fortid og Nutid XXVI, s. 379-389.

²⁶ Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede. Nogle synspunkter. HT 12. r. IV, s. 423-470.

fortjent — og havde kunnet bære — en bog, som ville være blevet anmeldt og diskuteret. Nyvurderingen består i, at han ikke hænger sig i deres nederlag, men fremhæver deres positive sider: De førte idé-politik, de havde en sammenhængende opfattelse af tilværelsen, en opfattelse som bl. a. fik et markant udslag i næringsloven.

Vi var desuden enige om, at artiklen falder i fire afsnit, hvoraf de tre første er af sociologisk/empirisk tilsnit (selv om vi brat savnede kurver og tabeller, og var enige om, at dokumentationen i det hele taget foregik i noterne, formentlig udfra essayistiske/stilistiske hensyn), det sidste afsnit derimod mere politisk vurderende. Men vi kunne ikke følge Odense-Gruppen, når den vil sætte skel mellem de tre første og det sidste afsnit. Der er vurderinger i alle afsnit, der er synspunkter og dristige sammenfatninger over det hele. Selv om Bagge undskyldende indleder det sidste afsnit med, at det spørgsmål, han ville stille, »kun kan besvares med et temmeligt subjektivt skøn« (»temmeligt« er nok et nøgleord i denne forbindelse!). Der er subjektive skøn i hele artiklen, men så sandelig også en udpræget — og måske overdreven respekt for kendsgerningen, for dokumentationen. De tre første afsnit er kvalt i noter. Der er flere noter end i hele Richard Hofstadters »The Age of Reform«,²⁷ og alligevel er det »kun« blevet til denne artikel, der ikke gav genlyd, som en bog ville have gjort det. Vi kunne kun beklage, at Bagge ved ikke at skrive bogen på dette tidspunkt nok var et offer for den Erslevske dokumentationsmani, synspunkter og syntheseselyst skorter det nemlig ikke på! — altså et eksempel på traditionens hæmmende virkning, og måske også en overdreven selv-kritik.

Den professionaliseringsproces dansk historie gennemgik i perioden ca. 1880—ca. 1920 var — ifølge sagens natur — frem for alt karakteriseret ved et skarpt defineret videnskabssyn (kildekritikken), det var her beskæftigelsen med historie skulle legitimeres overfor de andre nyetablerede videnskaber, med hensyn til historie- og livssyn var der derimod forholdsvis frit slag: Arup f. eks. havde et materialistisk historiesyn, mens de fleste andre i hans generation (den normalvidenskabelige) havde et idealistisk historiesyn, det afgørende var imidlertid, at de var fælles om fremskridtstroen.²⁸ Det faglige ideal var (i Kuhns sprog »exemplar«), netop som følge af fokuseringen på videnskabssynet, den videnskabelige monografi og den kritiske artikel, f. eks. Erslevs disputats og Arups ledingsartikel. Det forhindrede imidlertid ikke historikerne i at tænke og skrive mere sammenfattende syntheser, selv om de ofte foretrak — som Bagge her — at camouflere dem som kritiske artikler. På den anden side betød professionaliseringen jo også, at et nyt »publikum« blev tiltrukket af historien, det blev et »fag«, der kunne læres. Og habile håndværkere er ikke nødvendigvis store synthetikere. Når man kritiserer dansk historieskrivning, må man desuden have for øje, at det — indtil for ganske nylig ihvertfald — har drejet sig om meget få personer. I lang tid var det *tre* professorer i København og ingen andre, der tegnede faget på universitetsniveau. Det

²⁷ 1955. Hovedværket i efterkrigstidens nybrud og opgør med den progressive historieskrivning i USA. Se herom bl. a. Carsten Staurs artikel: Richard Hofstadter og den liberale tradition. HT 79, s. 67–95.

²⁸ Jf. ovfr. s. 365.

må man huske, når man sammenligner med franske, tyske eller amerikanske forhold. Der var i dette milieu ikke råd til mange nittere.

Dette forhold har ændret sig i 60-erne og 70-erne, nu er der en guds velsignelse af historikere, nogle vil mene alt for mange, og de skændes bravt. Bl. a. angribes min egen og den foregående generation for ikke at kunne skrive syntheser. Det er som antydning i det foregående forkert, men det er rigtigt, at den relativistiske historiefattelse ikke tilbyder forskeren nogen grad af overindividuel sikkerhed for nytten og rigtigheden af hans resultater, han er ene henvist til sin egen samvittighed, og det er en ensom, og i længden måske også for udsat position. Det forekommer mig i hvert fald, at marxismens succesrige fremtrængen hos den yngre historikergeneration blandt meget andet *også* kan ses som en reaktion på denne usikkerhed, idet man jo netop i den marxistiske historiefattelse kan hente en på forhånd sikret videnskabelig syntese, mens man så til gengæld (hvad også den her anmeldte bog flere steder giver udtryk for) har svært ved at forlige syntese og empiri.

Man kan se alt dette som et af de sædvanlige generationsopgør — sønnernes evige mord på fædrene; man kan se det som en brydning mellem forskellige livsanskuelser baseret på forskellige fundamentale prægende oplevelser i de unge år, hvad der på en måde nok er det samme, men placerer årsagen forskelligt. Man kan også se det hele i en paradigmatiske sammenhæng: vi befinder os — som Erslev generationen — i et vadeded, et paradigmeskift. Men medens Erslev og hans samtidige stod overfor det problem at skulle videnskabeliggøre historien, og derfor koncentrerede deres anstrengelser om videnskabssynet, er vores problem vel snarere, at vi skal »samfundsmæssiggøre« historien og vores interesse må derfor rette sig mod livs- og historiesynet. Dette er en indsigt der også formidles i Aarhus-bogen, specielt i dennes såkaldt didaktiske afsnit.²⁹ Siden det, vi med en ikke særlig præcis betegnelse plejer at kalde »ungdomsoprøret«, har i hvert fald de humanistiske videnskaber siddet tilbage med et erkendt, men uløst problem, kaldet forholdet mellem videnskab og politik: nemlig den indsigt at alle former for menneskelig erkendelse, også den videnskabelige, har en politisk dimension. Det være sig en genopdagelse eller ej, problemet er der, og kalder på løsningsforsøg.

Måske kan man tale om to trin i denne proces: først må man gøre op med det gamle videnskabsbegreb, derefter må man sætte noget nyt i stedet. Sådan som kritikernes selvforståelse har tegnet processen, har dette fået form af et opgør med en positivistisk videnskabstradition, og jeg er ikke sikker på, at denne opfattelse har været ganske retfærdig overfor i hvert fald historieforskningen, hvor en hermeneutisk tradition har eksisteret sideløbende med en positivistisk, hvad der nok igen til tider har betydet, at man har skudt spurve med kanoner. Hvorom alting er, så er det rigtigt, når Niels Christensen (s. 306) skriver, at »et af hovedpunkterne i positivisme-kritikken var, at positivismen som videnskabsteori i langt højere grad var en metodologi end en egentlig erkendelsesteori, dvs. at den ikke beskæftigede sig med sine egne forudsætninger«. Det er just en sådan kritik Bernard Eric

²⁹ Jeg refererer i det følgende til Uffe Østergaards anmeldelse af Jörn Rüsen, *Für eine erneuerte Historik*. Anf. værk, s. 302 og Niels Christensen, *Paradigmeskift for hvem?* Sst., s. 303–319.

Jensen med stort held har rettet mod den danske metodeladition.³⁰ Det er hans opfattelse, at den hidtil herskende danske metodelære har hævdet et »subjektfor-nægtende vidensideal, hvor subjektivitet og objektivitet opfattes som polare be-greber«, mens han selv ønsker at pege på, hvad han kalder et »subjekt-udvik-lende« vidensideal, der tager højde for forskerens faktiske tilstedeværelse i forsk-ningsprocessen og fremhæver selvrefleksionen som en nødvendighed. Han mener således, at »det erkendende subjekts aktiviteter er konstitutive med hensyn til den historiske erkendelse«, og at kun på grundlag af en forståelse af erkendelse som en produktiv, konstruktiv og kreativ aktivitet, bliver det muligt at begrunde og legitimere, at historikere virkeligt er i stand til at overskride de historiske aktørers selvforståelse og nå frem til egentlig erkendelsesmæssig opdagelse«.

Jeg kan ikke se andet end, at man langt hen ad vejen må give B. E. Jensen ret. Mit problem med hans synspunkter er ikke det subjektbegræftende videnskabs-ideal der bliver resultatet, men det, at analysen stopper, just hvor det interessante begynder, nemlig der hvor de vundne indsigter skal bruges til at klargøre forholdet mellem videnskab og politik. Her kan Aarhus-bogen imidlertid præsentere os for en forfatter, der om ikke har løst problemet, så dog i det mindste har stillet spørgsmålet og givet sig i kast med en række løsningsforsøg. Det drejer sig om den tyske historiker Jörn Rüsen der med udgangspunkt i en genlæsning af J. G. Droy-sens forfatterskab har genopdaget historismens oprindelige politiske engagement, dens »intention om at forbinde historievidenskaben med en eksplicit samfunds-mæssig funktion og lade dette forhold indvirke på historievidenskabens teori«. På denne baggrund vil han forsøge »at etablere en ny historik som grundlag for historievidenskaben«, og det vil »for ham sige at analysere forandringerne i den historisk-samfundsmæssige kontekst for historievidenskaben og herudfra systema-tisere denne med henblik på fremskridt i erkendelsen« (s. 308). Det er ikke mu-ligt, når man ikke har læst Rüsen, og det har jeg ikke (endnu), at give et konden-seret referat på grundlag af Uffe Østergaards og Niels Christensens præsentatio-ner af forfatterskabet. Det er imidlertid næppe heller sidste gang vi møder Rüsen navn i den danske debat. Det spændende ved Rüsen's bestræbelser synes yder-ligere at være det, at han, hvis udgangspunkt ikke er marxistisk, men tilsynela-dende hermeneutisk(?), har formået at øve en sådan tiltrækning på marxistisk inspirerede historikere.

Det er ret og rimeligt og desuden nødvendigt at overveje, hvorledes vor viden-skabelige og vor øvrige samfundsmæssige praksis kan forenes, ligeså nødvendigt er det imidlertid — og det er til syvende og sidst blot to sider af samme sag — at vi besinder os på et andet af »videnskabeliggørelsens« aspekter: Da historien en-gang i 1890-erne (eller deromkring) beluttede sig til at blive en videnskab, kap-pede den samtidig de ældgamle bånd til litteraturen og filosofien, og gav dermed afkald på at udsige noget om det skønne og det gode. For mig at se ligger vor tids mest spændende udfordring for historikeren måske netop i at genetablere disse bånd, uden at vi dog glemmer de hårdt tilkæmpede indsigter 100 års pro-fessionel kildekritik har bibragt os.

³⁰ B. E. Jensen, Et bidrag til revisionen af metodelærens grundlag. HT 76, s. 113–148.